

RADNIČKI ŠTRAJK U UMJETNIČKOJ REPREZENTACIJI IGORA GRUBIĆA

Dragana Modrić

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
UDK 7.038.53Grubić, I.

Sažetak

Kritičko promišljanje umjetničkih radova koji se bave industrijskom baštinom socijalizma u zemljama koje su nastale nakon raspada Jugoslavije, zahtijeva dodatan angažman istraživača u smislu nadilaženja isključivo umjetničke analize. Razloga je nekoliko od kojih ćemo za potrebe ovog rada istaknuti onaj politički, koji se podjednako manifestira u baštinskom i povijesnom aspektu. Naime, industrijska baština kao takva prepoznata je relativno kasno u službenim dokumentima i konvencijama koje se bave očuvanjem i zaštitom kulturne baštine čovječanstva. Također, njena nematerijalna dimenzija, kao što su radnička sjećanja ili radničke borbe, tek je odnedavno prepoznata kao njen jednakovrijedan, sastavni dio. S druge strane, odnos prema industrijskoj baštini socijalizma dodatno je usložen činjenicom što govorimo o baštini s političkim predznakom, koja je „opterećena“ posljedicama dvostruke tranzicije: one političke i ekonomske, a obje su na ovom području istodobno pratili ratni sukobi. Oko industrijske baštine socijalizma još se uvijek vode društvene i političke borbe, kako nad njenim značenjem, tako i modelima njene reprezentacije. U članku je fokus na temi jugoslavenskoga radničkog štrajka kao društvenog fenomena koji omogućuje kompleksniji pristup reprezentaciji radničke povijesti, kojom se obuhvaća njena klasna, aktivistička, antagonistička i politička dimenzija.

U tom smislu umjetnički radovi Igora Grubića predstavljaju važan doprinos. Bilježenjem „glasa“ pobunjenog radnika u kontekstu radničkog štrajka koji rezultira konkretnim političkim promjenama (videorad *Andeli garavog lica – točka preokreta*, 2004. – 2006.) Grubić (re)aktualizira, u tranziciji izgublenu, političku poziciju radnika. Prikazujući radnika i radništvo kao aktivnoga političkog subjekta putem umjetnosti (radnički štrajk), doprinosi kreiranju i artikuliranju (alternativnih) narativa čime se ujedno prokazuje „nevidljivost“ socijalističkog nasljeđa u kontekstu dominantnih, nacionalnih, baštinskih politika.

Gljučne riječi: Igor Grubić, industrijska baština socijalizma, jugoslavenski štrajk, suvremena umjetnost, radničko samoupravljanje

Radničke borbe kao nematerijalna kultur(n)a (baština)

Medunarodni odbor za očuvanje industrijske baštine (TIC-CIH), kao svjetska organizacija koja se bavi pitanjem industrijske baštine i specijalni savjetnik Međunarodnog savjeta za spomenike i lokacije (ICOMOS), 2003. godine donio je *Povelju o očuvanju industrijske baštine*, poznatiju kao *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*. U Povelji se, osim definicije pojmova poput industrijske baštine i industrijske arheologije, ukazuje i na vrijednosti industrijskog nasljeđa. Tako se navodi kako „Industrijsko nasljeđe ima društvenu vrijednost kao dokument o životu običnih muškaraca i žena, i kao takvo pruža važan dokaz o njihovoj identitetu.“ Također se navodi i kako su „vrijednosti svojstvene tvornici, predmetu, stroju i radnom prostoru – kako u industrijskom krajobrazu, u pisanoj dokumentaciji, tako i u neopipljivom pamćenju o industriji sadržanom u ljudskom pamćenju i običajima.“¹

Nematerijalna dimenzija baštine općenito dugo vremena nije bila prepoznata, što je vidljivo iz njenog izostavljanja iz UNESCO-ovih Konvencija o zaštiti. Tako je *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* iz 1972. godine kritizirana zbog izrazito zapadnjačkog načina poimanja baštine kojim se promovira isključivo materijalni aspekt zahvaljujući čemu su kao baština prepoznati većinom urbani lokaliteti, spomenici i krajobrazi, dok je tradicijska, nematerijalna kultura ostala u potpunosti zanemarena u kontekstu valorizacije i zaštite. U tekstu „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti“ Lidija Nikočević upozorava na problematičnost uporabe same sintagme *nematerijalna kulturna baština*, pri čemu dovodi u pitanje koncept baštine koji je fokusiran na reprodukciju, zbog čega autorica predlaže korištenje izraza *nematerijalna kultura*, čime bi se umanjila mogućnost petrificiranja fenomena na koje se izraz baština odnosi: „Radi se o meta-proizvodu koji se bazira na povijesnim fragmentima. Drugim riječima, baština kao takva ne postoji – ona se stvara, oblikujući tako i svojevrstan simbolički kapital.“²

Laurajane Smith svoju knjigu *Uses of heritage* započinje također pitanjem o nematerijalnosti kulture referirajući se na australski ritual u kojem žene sjede na dokovima i pecaju. Smith zaključuje kako baština nije isključivo prošlost, niti materijalni predmet, iako dijelom jest i to, ali ponajviše je proces uključivanja, čin komunikacije i čin stvaranja značenja u sadašnjosti i za sadašnjost. Stvarni osjećaj baštine nastaje u trenutku kada su naše emocije i osjetila istinski uključena, do čega se ne dolazi činom posjedovanja – navodi za primjer ogrlicu koja se prenosi u rituale

1 Usp. *Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine*, 169–182.

2 Usp. Nikočević, „Kultura ili baština,“ 335.

– nego u činu prenošenja sjećanja i primanja znanja.³ Naglašavajući važnost prepoznavanja nematerijalne dimenzije baštine, autorica napominje važnost prepoznavanja političke dimenzije baštine. Ona je vezana u prvom redu uz baštinske institucije koje često sponzorira država i kao takve su u službi promoviranja *konsenzualne* verzije povijesti. Takav pristup baštini zapravo ne iznenađuje uzmemo li u obzir činjenicu da se baštinski diskurs razvija usporedo s pojavom nacija država i modernizacijskih procesa na području Europe u 19. stoljeću, kada je ono što je odabrano kao vrijedno čuvanja odnosno baština trebalo podsjetiti javnost na europski nacionalni identitet. Kako bi objasnila proces „nastajanja“ baštine, Smith uvodi pojam „autorizirani baštinski diskurs“ (*the authorized heritage discourse*, pokrata AHD) kojim objašnjava kako ono što smatramo baštinom uvelike ovisi o upravljačkim procesima i procesima autorizacije. U osnovi zapadnjačkog poimanja ideje baštine je materijalnost, a materijalnost podrazumijeva mjerljivost, u smislu da se može mapirati, proučavati, konzervirati/restaurirati, upravljati i da se može zaštititi nacionalnim zakonodavstvom. Tako se baština reducira na „upravljačke“ lokalitete, pri čemu svi složeni društveni, kulturni, povijesni konflikti koji su vođeni oko značenja, vrijednosti ili vrste baštine, ostaju nevidljivi.⁴ U tom smislu ne treba čuditi što su nematerijalni aspekti kulture prepoznati relativno kasno u službenim poveljama i konvencijama. Tako su tek u *Konvenciji o zaštiti nematerijalne kulturne baštine*, koja je donesena 2003. godine, donekle prepoznate i vrijednosti onih kultura koje se ne zasnivaju na zapadnjačkom konceptu baštine. Hrvatska je relativno brzo, 2005. godine donijela Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine kojim se ratificira spomenuta Konvencija. Ta ratifikacija rezultirala je prepoznavanjem prvenstveno tradicijske kulture i običaja kao vrijedne nematerijalne kulturne baštine, pri čemu je, kako primjećuje Nikočević, u samom procesu izostalo dublje razumijevanje njihovih specifičnosti:

Nakon svega čini mi se da se, ne samo u Hrvatskoj nego i drugdje, uvelike radi o ponosu nacionalnih vlada koje, imajući veći broj kulturnih fenomena na UNESCO-ovoj Reprezentativnoj listi, mogu svjedočiti o bogatstvu svoje kulturne baštine, dok se u manjoj mjeri vodi računa o nositeljima tih kulturnih tradicija.⁵

Na nematerijalni aspekt industrijske baštine upućuje se tek u dokumentu pod nazivom *Dublinski principi* koji je prihvaćen 2011. godine. U njegovoj preambuli navodi se kako uz „materijalnu baštinu koja je povezana s industrijskom tehnologijom i procesima, tehnikom, arhitekturom i urbanističkim planiranjem, sastavni dio industrijske baštine podrazumijeva i nematerijalni aspekt poput vještina, memorije, društvenog ži-

3 Usp. Smith, *Uses of Heritage*, 1–2.

4 Usp. Smith, *Uses of Heritage*, 11–31.

5 Usp. Nikočević, „Kultura ili baština,“ 338.

vota radnika i njihove zajednice.“ Nadalje, u dijelu u kojem se definira industrijska baština, navodi se kako uz „materijalna dobra, pokretna i nepokretna, postoji i nematerijalna dimenzija baštine poput *know-how*, organizacije rada i radnika, kao i kompleksnog društvenog i kulturnog nasljeđa koje je oblikovalo život zajednica i koje je donijelo značajne organizacijske promjene u društvu i svijetu kao cjelini.“⁶ Iako su nematerijalni aspekti industrijske kulture s vremenom prepoznati u službenim dokumentima kojima se regulira status kulturne baštine, ipak još uvijek ostaju nedovoljno istraženi i nevidljivi. Sjećanja, vještine, kulturno i društveno nasljeđe koje vezemo uz radničke zajednice, nisu podložni „upravljanju“, zbog čega često puta ostaju izostavljeni iz baštinskog diskursa. U tom smislu kulturne prakse kojima se artikuliraju radnički narativi u javnom prostoru od iznimne su važnosti jer omogućuju kritičko propitivanje postojećih baštinskih diskursa (AHD) kreirajući pritom modele identifikacije, kao svojevrsnu alternativu postojećem, konsenzualnom i institucionalnom narativu, s onim što prepoznajemo kao baštinu.

Specifičnosti jugoslavenskog štrajka – depolitizacija i politizacija štrajka u socijalizmu

Iako se radi o globalnom fenomenu, posljedice deindustrijalizacije su izrazito regionalne i lokalne. Odnos industrije, vremena, prostora i memorije iznimno je kompleksan, zbog čega se i identifikacija s radom uvelike razlikuje u različitim regijama, gradovima pa čak i tvornicama.⁷ Za razliku od drugih zemalja zapadne Europe koje su afirmaciju industrijske baštine doživjele još 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća (Njemačka, Velika Britanija), industrijska prošlost u postsocijalističkim zemljama još nije prepoznata kao održiva baza za razvoj identiteta.⁸ Tanja Petrović u tekstu „Museums and Workers: Negotiating Industrial Heritage in the former Yugoslavia“ navodi kako globalni fenomen nestanka kolektivnoga industrijskog rada zahtijeva posebnu pažnju kada su u pitanju postsocijalističke europske zemlje. Za razliku od zapadnih zemalja gdje se kraj

- 6 ICOMOS (International Committee on Monuments and Sites) je u suradnji s TICCH-a (the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) razvio načela najbolje prakse za očuvanje industrijske baštine u dokumentu pod nazivom *Dublinski principi*. Dokument dostupan na https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf.
- 7 „...ono što je bilo označeno kao deindustrijalizacija u politički uzavreloj atmosferi kraja 1970-ih i početkom 1980-ih, ispostavilo se kao društveno složeniji, historijski dublji, geografski raznovrsniji i politički kompleksniji fenomen negoli se to ranije činilo.“ Usp. Cowie i Heathcott, *Beyond the ruins*, 1–15.
- 8 Usp. Wicke, Berger i Golombek, *Industrial Heritage*.

industrijske ere promatra kao logičan, naturalizirani proces zapadnjačkog kapitalizma, u zemljama istočne Europe sa snažnim socijalističkim nasljeđem to nije slučaj.⁹ Ovdje je industrijska prošlost vezana uza socijalistički projekt razvoja i modernizacije, koji je u slučaju Jugoslavije imao i neke specifičnosti, poput radničkog samoupravljanja. Važno je napomenuti kako je jugoslavenski samoupravni socijalizam imao svoje „razvojne“ faze,¹⁰ baš kao i radnički štrajkovi koji uvelike osciliraju, od izražene „depolitiziranosti“ krajem 1950-ih, do njihove „politizacije“ krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina. U kontekstu jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma¹¹ štrajk predstavlja iznimno zanimljivu druš-

- 9 Usp. Petrović, „Museums and Workers,“ 97–98.
- 10 U Jugoslaviji se odmah nakon Drugoga svjetskog rata, po uzoru na sovjetsko, uvodi birokratsko centralno planiranje (birokratski socijalizam) koje je trebalo ukinuti kapitalističku privredu i eksploataciju radnika. Ipak, plansko reguliranje ekonomije stvorilo je specifične iracionalnosti koje su dovele do otuđenja radničke klase od upravljanja ekonomijom. Isključivi nositelj planiranja postala je birokracija što je u konačnici rezultiralo napuštanjem ovog modela, kao i političkim raskidom SFRJ sa Sovjetskim Savezom 1948. godine. Model koji se uvodi 1951. godine, samoupravni socijalizam, kombinira tržišnu privredu i centralno planiranje. Ideja njenog začetnika Borisa Kidriča bila je da se postupnim procesima upravljanje privredom i njena regulacija spusti na radnike (radničke kolektive), što bi dovelo do ukidanja vladavine birokracije. Model je zamišljen kao kombinacija neposrednog upravljanja tvornicama od strane radničkih kolektiva s jedne i centralnoga državnog planiranja s druge strane. Nakon ukidanja Saveznog investicijskog fonda 1963. i tržišnih reformi koje su uslijedile dvije godine poslije, uspostavlja se model „tržišnog socijalizma“. Upravo to razdoblje jugoslavenskoga samoupravnog socijalizma ključno je za razumijevanje gubitka političke pozicije radničke klase. Naime, zahvaljujući tržišnim odnosima, tehnokracija (koju čine neproductivni radnici poput menadžera, direktora, poslovođa) postupno se osamostaljuje i postaje iznimno jaka klasa za sebe. Tehnokracija je svoj položaj dodatno osnažila savezom sa srednjim slojevima partijske birokracije s regionalnim ovlastima (jačanje položaja direktora tvornica u savezu s lokalnim i regionalnim partijskim funkcionerima), što je prouzročilo situaciju u kojoj tehnokracija počinje zahtijevati ukidanje dijela vrijednosti koji odlazi u centralne organe planiranja, kao i političku decentralizaciju države. U tom sukobu tehnokracije i političke birokracije radnička klasa zauzela je stranu tehnokracije, videći u birokraciji parazita koji „jede“ njihov dohodak. Tako je polemika na relaciji tržište ili plan u potpunosti istisnula sagledavanje treće opcije, one socijalističke demokratizacije koja bi bila u interesu radničke klase. Usp. Pantić, „Od kulture u „socijalizmu,“ 191–192.
- 11 Jugoslavija je od 1946. godine funkcionirala kao federacija šest socijalističkih država (Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina, Sjeverna

tvenu pojavu. Neca Jovanov, „doktor za štrajkove” kako su ga nazivali u medijima, prvi je znanstveno pristupio proučavanju te iznimno politički „vruće” teme u Jugoslaviji. U svojoj doktorskoj disertaciji bavio se radničkim štrajkovima u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine. Radnički štrajk predstavljao je određenu devijaciju unutar sustava, proturječnu društvenu pojavu. Za razliku od birokratskog ili državnog tipa socijalizma, gdje ekonomsku i političku vlast formalno provodi politička birokracija u ime radničke klase,¹² kod samoupravnog socijalizma vlast u potpunosti preuzima radnička klasa. Radnici, kao oni koji direktno i indirektno proizvode (stvaraju) vrijednosti svojim radom, preuzimaju kontrolu nad sredstvima za proizvodnju i odlučuju o uvjetima i ishodu svog rada.¹³ Taj tip socijalizma trebao je stvoriti preduvjete za besklasno društvo, dokidanje svih klasa, pa tako i one radničke, što bi u konačnici rezultiralo odumiranjem države i spuštanjem njenih funkcija na osnovne organizacije udruženog rada (skraćeno OOUR) kojima direktno upravljaju radnici. Stoga i ne čudi što je i Jovanovo istraživanje pokazalo da se u jugoslavenskom Ustavu kao ni saveznim i republičkim zakonima uopće ne spominju štrajkovi. Kada je riječ o ključnim institucijama Jugoslavije poput Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije ili Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, također je primjetan, bar u početku, ignorantski stav prema štrajkovima. Trebalo je proći jedanaest godina od prvoga organiziranog štrajka u Trbovlju da bi štrajk postao tema javnih rasprava i političkih foruma. Iz Zaključaka

Makedonija, Slovenija, Crna Gora) i dvije pokrajine (Vojvodina i Kosovo), s glavnim sjedištem u Beogradu. Na taj način su inače multietničke države uspijevale dugo vremena potisnuti razvoj nacionalizama. Od samog početka Jugoslavija je bila zasnovana na političkoj ideji bratstva i jedinstva, koja je kao vodeći princip i nacionalni moto imala za cilj suzbijanje etničkih tenzija i dominaciju jedne etničke grupe (usp. Luthar, Pušnik, „Introduction,” 5).

- 12 Radnička klasa u Staljinovoj varijanti socijalizma u takozvanom državnom ili birokratskom socijalizmu u najamnom je odnosu prema vlastitoj birokraciji i podčinjena njenoj ekonomskoj i političkoj vlasti. Taj različit položaj, kako u imovinskim odnosima tako i formalnoj strukturi političke i ekonomske vlasti realno je izvoriste sukoba između radničke klase i njene birokracije. Usp. Jovanov, „Odnos štrajka i samoupravljanja.”
- 13 Upravo zbog činjenice što u samoupravnom socijalizmu kontrolu nad uvjetima rada imaju sami radnici, u jugoslavenskom društvu na štrajkove se gledalo ili kao na neprijateljsku aktivnost, u smislu da vanjski neprijatelj ima neke direktne koristi od štrajka ili pak kao na apsurd. Ova druga teza polazi od pretpostavke da u samoupravnom socijalizmu radnici ne samo da su stvarni vlasnici sredstava za proizvodnju, nego su i nositelji političke vlasti, što bi značilo da štrajkaju sami protiv sebe. Usp. Popov, „Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu.”

koji su doneseni 1969. i 1970. godine pojava štrajka kvalificira se kao delikt, „negativna pojava po radničku klasu, samoupravljanje i društvo u cjelini”.¹⁴ Jovanov definira nekoliko karakteristika jugoslavenskih štrajkova i donosi zanimljive podatke, poput onog da se češće štrajkalo u ekonomski i kulturno razvijenijim republikama Jugoslavije, kao što su Slovenija, Hrvatska i pokrajina Vojvodina, negoli u onim manje razvijenima, poput Kosova. Nadalje, simptomatična je njihova kratkotrajnost. Veliki broj štrajkova (75,5 posto) trajao je manje od jednoga radnog dana. Također, štrajkali su većinom radnici zaposleni u proizvodnom dijelu privrede, a među njima najviše industrijski radnici i rudari. Unatoč činjenici što su uzroci štrajka, gotovo kod 90,6 posto slučajeva, povezani ne samo s radnom jedinicom nego i globalnim sustavom, ipak nije bilo većih generalnih štrajkova, nego su se većinom zadržavali na mikronivou unutar radne organizacije.¹⁵ Ti podatci upućuju na realni položaj radničke klase u jugoslavenskom samoupravnom sistemu. Kako Jovanov ističe, jedan od glavnih uzroka štrajka je politički oslabljen položaj radnika koji se ogleda u procesu njihova potiskivanja i nestajanja radničkog utjecaja iz institucionalne strukture ekonomske i političke moći. To je jasno vidljivo u opadanju zastupljenosti radnika u nekim od ključnih političkih institucija poput radničkih savjeta, upravnih odbora, Saveza komunista, sindikalnih rukovodstva i skupština društveno-političkih zajednica. Naime, raspodjela novca i materijalnih dobara nije se obavljala prema radu, nego prema utjecaju unutar institucionalne strukture društvene moći, gdje je radnik bio najslabije zastupljen. Radnički štrajkovi u Jugoslaviji stoga nastaju kao „rezultat nesklada između stvarnog i projektovanog statusa radničke klase u formalnoj strukturi društvene moći i raspodeli društvenih dobara”.¹⁶ I drugi autori u svojim analizama jugoslavenskih štrajkova dolaze do sličnih zaključaka. Nebojša Popov tako analizira zahtjeve radnika na primjeru dvaju štrajkova, onoga u Zasavskim rudnicima u Trbovlju (1958.), koji je inače zapamćen kao jedan od prvih štrajkova u Jugoslaviji, i štrajka u Riječkoj luci (1969.). I ti štrajkovi imaju sve tipične karakteristike jugoslavenskog štrajka koje navodi Jovanov. Tako je štrajk u Trbovlju trajao svega 52 sata, a zahtjevi radnika odnosili su se na povećanje osobnog dohotka, osiguranje zaštite na radu te poboljšanje uvjeta poslovanja rudnika. Drugi primjer, onaj Riječke luke također je kratko trajao, iako je imao nešto drukčiji scenarij. Štrajk je krenuo u početku s 300 radnika, da bi se već sljedeći dan taj broj popeo na 1500 radnika, koji su umjesto na posao krenuli na upravnu zgradu tvornice.

„Prodirali su u zgradu, osvajali sprat po sprat u kancelarijama za tečene službenike i rukovodioce izbacivali su na ulicu. Počeli su da biju

- 14 Usp. Jovanov, „Odnos štrajka i samoupravljanja,” 176.
15 Usp. ibid., 179–180.
16 Usp. Jovanov, „Odnos štrajka i samoupravljanja,” 182.

generalnog i finansijskog direktora, predsjednika sindikalne i partijske organizacije, glavnog analitičara i nekolicinu drugih rukovodilaca i službenika preduzeća. Neke od njih jurili su ulicama grada i tukli.¹⁷

Specifičnostima jugoslavenskog štrajka kao i razlozima njihova iznimno kratkog trajanja bavio se i sociolog Josip Županov, koji je uspoređivao industrijske štrajkove samoupravnog socijalizma s onima koji se odvijaju unutar kapitalističkog sistema. Županov pri analizi uzima u obzir više aspekata; temeljne orijentacije sustava, definiranje uloga i očekivanja, temeljni socijalni proces u sustavu, upotrebu sredstava moći i sankcioniranje pravila. Tako navodi kako se u američkom sustavu industrijski konflikt smatra neizbježnim i prirodnim, integralnim dijelom procesa pregovaranja – kolektivno pregovaranje (*collective bargaining*), a u samoupravljanju takav tip konflikta smatra se nemogućim ako sustav funkcionira onako kako je predviđeno, što zapravo objašnjava zašto se toliko dugo štrajk ne spominje u ključnim dokumentima i raspravama važnih institucija. Nadalje, kod definiranja uloga i očekivanja u samoupravnom sustavu imamo nejasnu definiciju uloga. Za primjer Županov navodi instituciju radničkog savjeta koji ima dvojaku funkciju, onu upravljačku zbog čega djeluje kao menadžerska hijerarhija i ulogu predstavničkog tijela radnika što spada u radničku hijerarhiju. Ta difuznost uloga dovodi do neizvjesnosti u pogledu očekivanja, što u konačnici vodi do institucionalnih frustracija. Kod kolektivnog pregovaranja, s druge strane, postoji jasna diferencijacija uloga u sustavu. Također, kada je uporaba sredstava moći posrijedi, američki sustav je u vezi toga vrlo jasan na način da ne samo da je dopuštena nego se i pretpostavlja. Kolektivnim ugovorom predviđena je posebna administracija za primjenu ugovora, poput žalbenog postupka, dok je u samoupravnom sustavu uporaba sredstava moći isključena jer se kreće od pretpostavke da ne postoji nikakva struktura moći. Samim tim ne postoji ni administrativni mehanizam za primjenu kolektivnih pravila. Županov na osnovi karakteristika modela kolektivnog pregovaranja – realističan stav prema konfliktu, jasnoća očekivanja što smanjuje mogućnost izbijanja konflikta, sam proces pregovaranja standardizira ponašanje što u konačnici smanjuje eskalaciju konflikta prema raspadu sustava te posebna mašinerija za administraciju ugovora kojom se omogućava svakodnevna ventilacija konflikta i tako smanjuje akumulacija eksplozivnog potencijala – zaključuje kako je taj model superiorniji u pogledu upravljanja konfliktom.

Iako samoupravni model nema institucionalnu regulaciju konflikta, što navodi na zaključak da bi prognoza u slučaju konflikta trebala biti vrlo loša, ipak, na primjeru Jugoslavije vidimo da to nije bio slučaj. Ako se usporede rezultati i trajanje štrajka u Americi i Jugoslaviji, vidljivo je da

17 Usp. Popov, „Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu.“

radnici u Jugoslaviji u puno kraćem vremenu natjeraju upravu na popuštanje. Razloge za tu paradoksalnu situaciju treba tražiti u samom institucionalnom modelu. Naime, menadžeri u samoupravnom sistemu imaju realno velike moći, ali one ne odgovaraju formalnim ovlastima. Štrajkovi stoga razotkrivaju tu ilegitalnost u institucionalnom smislu, zbog čega je u interesu menadžerima da se što prije okonča konflikt. Također i direktori tvornica koji pripadaju političkom menadžmentu žele izbjeći konflikt jer on podrazumijeva intervenciju „izvana“, što u konačnici utječe negativno na njihov položaj u neformalnoj hijerarhiji političkih funkcionera kojima pripadaju. S druge strane, okosnicu štrajka čini neformalna organizacija radnika koja, da bi nadišla granice pogona, treba postati formalna. Konstituiranje autonomnih sindikata pored onih „službenih“ značio bi korak prema pluralizmu, što je pak ideološki neprihvatljivo, pa je tako zapravo svima u interesu da se konflikt što prije završi sa što manje negativnih posljedica, prvenstveno po upravu. Županov iznosi zaključak, a koji će se pokazati indikativnim za razumijevanje političkih procesa i položaja radnika nakon raspada Jugoslavije, da je samoupravni sustav depolitizirao štrajk. Njegov potencijal u novom poretku nema važniju društvenu ulogu upravo zbog činjenice što sam proces upravljanja konfliktom nije omogućio radnicima prakticiranje pregovaranja, za razliku od, primjerice, američkog sustava u kojem postoji određena evolucija u rješavanju problema. Zato, usprkos brojnim štrajkovima radnika, njihova politička pozicija s vremenom sve više i više slabi.¹⁸ To možemo smatrati jednim od razloga zašto jugoslavenski radnički štrajkovi nisu dobili zasluženu pažnju istraživača. Drugi razlog je dijametralno suprotna percepcija štrajka koja nastaje krajem 1980-ih godina, a odnosi se na (pretjeranu) politizaciju. U tekstu „They came as workers and they left as Serbs. The role of Rakovica's blue-collar in Serbian social mobilisation of the late 1980s“ Goran Musić na primjeru radničkog štrajka u Rakovici vjerno ilustrira način na koji se gradio povijesni (klišeizirani) narativ vezan uza savez jugoslavenskog radništva i snažnih političkih ličnosti i autoritarnih politika.¹⁹

18 Županov, „Industrijski konflikti i samoupravni sistem,“ 5–24.

19 Radi se o tvornicama na području Rakovice, industrijskog dijela Beograda gdje je bilo smješteno nekoliko tvornica; dvije tvornice motora (Industrija motora Rakovica, skraćeno naziva IMR), tvornica 21. maj specijalizirana za motore motornih vozila, tvornica Rekord za proizvodnju guma i tvornica Tehnogas za vađenje prirodnog plina. U nekoj unutarnjoj hijerarhiji Tehnogas je bila u samom vrhu, pa je njena menadžerska uprava često puta bila odskočna daska za angažman u politici, kao što je to slučaj sa Slobodanom Miloševićem i Ivanom Stambolićem. Musić opisuje razvoj događaja, od trenutka kada je 8000 radnika Rakovice krenulo marširati na beogradsku Federalnu skupštinu, do Miloševićeva obraćanja radnicima, nakon čega su se radnici razišli. Taj štrajk smatrao se prijelomnim u kontekstu doga-

Radnici su došli motivirani neisplaćenom plaćom (kao radnici), a otišli su, kako su izvijestili tadašnji mediji, kao Srbi. Musić u tekstu analizira govor Slobodana Miloševića kao klasičan primjer političkog spina, u kojem je Milošević izjednačio zahtjeve radnika koji su bili usmjereni protiv birokracije sa srpskom nacionalnom borbom za ekonomskom liberalizacijom (liberalizacija će dokinuti birokraciju). Na taj način klasno pitanje je prometnuto u ono nacionalističko, čime je pripremljen teren za razvoj nacionalizama i pripreme za rat.²⁰ Iako iz današnje perspektive zahtjevi radničke klase i tadašnje partijske vrhuške zvuče identično, put njihove evolucije se itekako razlikuje naglašava Musić. Politička uloga radnika Rakovice vidljiva je tijekom procesa priprema reformi, kada je Centralni komitet pozvao 70 000 ogranaka diljem zemlje da daju svoje mišljenje. Radnici Rakovice, njih čak 6000 članova partijske organizacije odazvali su se pozivu i debatirali na temu reformi gotovo tri mjeseca, nakon čega su iznijeli svoje zaključke. U njima su iskazali nezadovoljstvo ulogom neproduktivnog sektora, koji nepravednom distribucijom eksploatira industriju, te su istaknuli važnost ponovnog uspostavljanja zajedničkog tržišta i federalne kohezije putem političke emancipacije radničke klase. Radnici u Rakovici smatrali su kako regionalne političke i ekonomske birokracije pretjerano naglašavaju partikularne, nacionalne interese i identitete, zbog čega su predlagali federalno tijelo koje će se sastojati od direktnih predstavnika Sindikata, a koji bi mogli predstavljati protutežu dezintegrativnim trendovima i ujedno omogućiti direktnim proizvođačima (radnicima) slobodu od političkog mentorstva na republičkom i provincijskom nivou.²¹ Iz svega navedenoga vidljivo je kako su radnici aktivno pokušavali sudjelovati u kreiranju političkih reformi i predlagali konkretne prijedloge kako bi se emancipirala radnička klasa i kako bi joj se vratio politički utjecaj. Nažalost, taj dio povijesti ostao je u sjeni velikih sukoba koji su uslijedili, kao i autoritarnih političkih ličnosti.

đaja koji će dovesti do raspada Jugoslavije. Usp. Musić, „They came as workers and they left as Serbs,” 134.

- 20 Do homogenizacija etno-nacionalnog kao temeljnoga političkog i društvenog principa dolazi kod gotovo svih federalnih republika, poslije novih država koje su nastale raspadom Jugoslavije, što je situacija koja je išla ruku pod ruku s restauracijom kapitalizma koju podupire retorika „osobne odgovornosti“, „poduzetništva“, „okrenutosti tržištu“. Usp. Cvek, Ivčić, Račić, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji,” 8. Također o politizaciji štrajka na primjeru tvornice Borovo vidi u Cvek, Ivčić i Račić, „Zavađene plave kute”.

- 21 Usp. Musić, „They came as workers and they left as Serbs,” 138–139.

Reprezentacija radničkog narativa – „Anđeli garavog lica – točka preokreta“

Igor Grubić je društveno i politički angažiran multimedijalni umjetnik koji se često u svom radu referira na jugoslavensko socijalističko nasljeđe. U jednom od svojih prvih radova *Crni Peristil* (1998.) (referenca na umjetničku akciju *Crveni peristil* iz 1968. godine) upozorava na „crno” stanje društvene svijesti, pritom misleći na nacionalističke tendencije u hrvatskom društvu, kao i privatizacijske malverzacije koje su obilježile period druge polovice 1990-ih u Hrvatskoj,²² što će se pokazati kao početak sustavnog bavljenja temom socijalističkog nasljeđa. Tim radom Grubić ujedno upućuje i na politički potencijal nevidljivoga građanina, što će postati preokupacijom njegova rada koji nastaje 10 godina kasnije pod nazivom *366 rituala oslobođanja* (2008. – 2009.). Kako sam autor navodi: „*366 rituala oslobođanja*, čije je jedno od polazišta četrdeseta obljetnica 1968-e, odvija se kao niz svakodnevnih, malih rituala koji se dotiču problema društva u kojem živim.”²³ U svojim ritualima Grubić često koristi socijalističku simboliku poput crvene zastave (akcija *Bicikl i zastava*), plavog radničkog odijela (akcija *Čitajte Marteka*), crvenih marama koje postavlja na spomenike palim borcima NOB-a (akcija *Marame i spomenici*), motiv zvijezde na vlastitom tjemenu (*Male kontemplativne akcije*) ili postavlja transparente s citatima poput onog Karl Marxa „Posljednji kapitalist kojega ćemo objesiti bit će onaj koji nam je prodao uže” ili Rose Luxemburg „Socijalizam ili propast u barbarstvo” kojima direktno upućuje na mogućnost promišljanja društvene alternative postojećem kapitalističkom sustavu (*Male lekcije citata*). U jednom od rituala Grubić ispisa grafita s tekстом „Vratite tvornice radnicima” koji objašnjava riječima: „...dotiče se tranzicije iz socijalizma u kapitalizam i pretvorbe društvenog vlasništva u privatno. Velik postotak radnika u toj je tranziciji izgubio privilegije koje su postojale u socijalizmu, kada su imali više radničkih prava, bolje plaće i značajniji glas u društvu. Sve te radničke obitelji koje jedva preživljavaju svjedoče da im je u prethodnom sustavu život bio bolji. (Nekad su radili 8 sati, a danas, nakon posla, zbog male plaće rade dodatno kako bi mogli preživjeti i školovati djecu.)”²⁴

Temom radništva i propale industrije Grubić se nastavlja baviti u *Trgovima nestajanja (u tri čina)* kojim je predstavljao Hrvatsku na 58. Venecijanskom bijenalu. Taj rad nastajao je 13 godina (2006. – 2019.), a sastoji se od tri međusobno povezana fotoeseja, animiranog filma i *mise en scène* – scenografske inscenacije napuštene tvornice. Rad dokumentira poratnu, tranzicijsku stvarnost Hrvatske, obilježenu fundamentalnim zaokretom

22 Usp. Bago, Majača, „Neposlušan,” 7.

23 Usp. Grubić, „366 razloga,” 40.

24 Usp. Grubić, „366 razloga,” 128.

od socijalizma prema kapitalizmu, što se manifestira u stambenim politikama, javnom prostoru i društvenim odnosima.²⁵ U trećem činu rada koji nosi naziv *Dekonstrukcija tvornice* izravno se bavi temom napuštenih tvornica i procesa njihova političkog uništavanja – privatizacije. U popratnom tekstu naslovljenom „Opljačkane katedrale“ Grubić navodi:

„U procesu tranzicije uništena su radnička prava i samoupravljanje, i radnik je postao jeftina roba. Zatim su iz podzemlja izbili mali strvinari materijalne stvarnosti. Umjesto zvukova strojeva sada se tvornicom razlažu zvukovi kopanja, lupanja, struganja, trganja, rušenja. Kopaju se kanali, vade bakrene sirovine, izvlače žice, kablovi, metalni dijelovi, rastavljaju na dijelove strojevi. Sve što se da izvaditi, iščupati, ispiliti, iskopati, to će se prodati u sekundarne sirovine. Prestankom proizvodnje ovdje se događa neka druga vrsta rada, s nekim drugim radnicima, ilegalnim sakupljačima sekundarnih sirovina. Tvornica je poput izmučene životinje na samrti. Svi su je redom eksploatirali do maksimuma. Izvadili su joj strojno srce, žice kojima je kolala električna krv. Kao u nekom filmu stop-animacije pratimo polako dematerijaliziranje, nestajanje tvornice pred našim očima.“ (Slika 1)

U istom činu u tekstu „Refleksije usnulog radnika“ Grubić propituje radničku poziciju i izostanak otpora: „Kako je moguće da je bio toliko naivan i slijepo vjerovao lažnim autoritetima? Kako je moguće da je bio toliko pasivan i dozvolio da mu to učini nekolicina vladajućih?“ Na pitanja koje postavlja u *Tragovima* Grubić pokušava dati odgovor u projektu *Andeli garavog lica*. Projekt je trajao nekoliko mjeseci tijekom kojih je umjetnik uspostavio bliski odnos s rudarima Kolubare u Beogradu. U razgovorima se kao jedna od tema našao film Wima Wendersa *Nebo nad Berlinom* iz kojeg Grubić preuzima motiv andeoskih krila koji dosljedno provlači na fotografskim prikazima rudara kao „...znak koji upućuje na nevinost, odnosno duhovnu snagu naoko minornih pojedinaca u dnu društvene ljestvice...“²⁶ Krila sugeriraju njihovu moralnu čistoću kojima se izdvajaju od korumpiranog svijeta političara.²⁷ Ipak, spomenute fotografije nisu u fokusu ovog članka, nego videorad u kojem umjetnik prati štrajk rudara Kolubare, a koji je označio, kako i sam naziv sugerira, točku preokreta u političkom životu Srbije.²⁸ Srpski mediji izvještavaju kako je 5. listopada 2000. godine bio ključan dan u srpskoj povijesti. Nakon što dotadašnji predsjednik Srbije Slobodan Milošević nije htio prihvatiti poraz na održanim izborima, otpočinju masovni štrajkovi. Građani su diljem zemlje izašli na ulice, većina škola, vrtića i fakulteta nije radila, a posao u pojedinim gradovima prekinule su i državne službe. Po procjeni

25 Usp. Gregos, „All that is solid melts into smoke,“ 7.

26 Bago, Majača, „Neposlušan,“ 14.

27 Usp. Perić: „Neposluh garavog andela,“ 24.

28 Usp. Maričić, „5. oktobar.“

Sl. 1.
Tragovi nestajanja
(*Dekonstrukcija tvornice*), 2006.
– 2009., fotoesej
(detalj)

stranih i domaćih agencija koje su pratile događaj tih dana građansku neposlušnost režimu Slobodana Miloševića iskazalo je više od milijun ljudi. Smatra se kako je upravo štrajk rudara Kolubare koji je krenuo ranije, 29. rujna, bio presudan. Naime, Kolubara je bila iznimno važna za Srbiju jer je opskrbljivala ugljenom sve ključne termoelektrane. Miodrag Ranković, tadašnji predsjednik Sindikata površinskih kopova Kolubare, za portal BBC na srpskom, u povodu 20-te obljetnice događaja, prisjeća se kako je vojska i policija vršila pritisak na radnike da odustanu od štrajka te navodi kako se cijeli 5. listopad „lomio“ na Kolubari tih dana. Zahvaljujući masovnom štrajku radnika i prosvjedu građana koji su im se pridružili, 5. listopada 2000. godine svrgnut je režim Slobodana Miloševića.²⁹ Grubić u videu donosi dokumentarne snimke tog događaja.

Video započinje panoramskim snimkama industrijskih pejzaža površinskih kopova Kolubare³⁰. Gotovo nadrealni prizori podsjećaju na snimke napuštenog planeta, gdje nas na ljudsku prisutnost upućuju tek kadrovi osvijetljene radničke daščare. (Slika 2) Jedino što djeluje „živo“

29 Nakon što je svrgnut s vlasti, Slobodan Milošević je u Srbiji optužen za zlouporabu položaja, zbog čega je stalno bio pod policijskim nadzorom. Godine 2001. izručen je Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije, gdje je 2002. godine optužen za genocid i ratne zločine počinjene na prostorima Hrvatske, BiH i Kosova tijekom ratnih sukoba 1990-ih godina. Umro je 2006. godine u pritvorskoj ćeliji u Haagu, čekajući sudsku presudu.

30 Ugljen se eksploatira na četiri površinska kopa (polje B/C, Polje E, Tamnava-Zapadno polje i Polje G) i isporučuje termoelektranama „Nikola Tesla“ u Obrenovcu, Kolubara u Velikim Crljenima i Morava u Svilajncu. Podatci preuzeti s internetske stranice Elektroprivreda Srbije.

u tom distopijskom prizoru jest mehanizacija – rotorni bager čije jednolične kretnje diktiraju ritam videa. Prelaskom na široki kadar crne zemlje Grubić istovremeno anulira i zvučnu kulisu (zvuk rada strojeva) pripremajući na taj način gledatelja za svojevrsan filmski obrat – početak štrajka. (Slika 3). Tako već na samom početku izvanrednim osjećajem za režiju Grubić uspostavlja ritam u kojem se izmjenjuju kratki i tihi prizori (de)industrijaliziranih pejzaža (industrijskih ruševina), sa snimkama iznimno bučnih, ponekad i agresivnih scena štrajka rudara i prosvjeda građana, koji će se kontinuirano izmjenjivati do kraja. (Slika 4) Grubić dovodi u izravnu vezu mjesta rada, tvorničkih ruševina s mjestom pobune, prosvjedom ispred zgrade Skupštine putem „povezujućih“ motiva poput razbijenog stakla, dima, vatre, kontejnera za smeće. Sve dok se radnici bore na ulici i tvornica pokazuje znakove života. (Slika 5 i Slika 6)

Motiv štrajka za kojim Grubić poseže prikazuje radnike kao aktivne sudionike političkih procesa, za razliku od pasivne uloge koju im je do dijelio historijski i baštinski narativ, čime otvara prostor za promišljanje radničke prošlosti koja uključuje aktivističku dimenziju. Vidjeli smo već ranije u popratnim tekstovima koji se pojavljuju uz fotografije tvorničkih ruševina (*Dekonstrukcija tvornice*) da je Grubićev odnos prema socijalističkom industrijskom nasljeđu izrazito intiman, ali nikako pasivan. To je važno istaknuti zbog prisutnog trenda nekritičkog pristupa u umjetničkim reprezentacijama industrijskih ruševina koje u literaturi nalazimo kao „nostalgije dimnjaka“ (*smokestack nostalgia*) i „pornografije ruševina“ (*ruin porn*). Oba pojma označavaju izrazito nekritički pristup industrijskim ruševinama; prvi putem pretjerane sentimentalizacije radničke prošlosti, a drugi njezinom pretjeranom estetizacijom koju karakterizira kronični nedostatak kontekstualizacije.³¹ Povjesničar koji se dugi niz godina bavi posljedicama američke deindustrijalizacije Steven High,³² smatra kako jedan od razloga nekritičkog prikazivanja industrijskih ruševina leži u klasnoj diskonekciji između onih koji reprezentiraju i onih koje se reprezentira. Naime, „urbani istraživači“ kao pripadnici više srednje klase imaju autsajderski odnos prema mjestima rada nekadašnje radničke klase, koje gotovo uvijek prikazuju izvan konteksta. U njihovim prikazima ništa ne upućuje na činjenicu da nekadašnja mjesta rada predstavljaju ujedno i prostore radničkih borbi ili mjesta čiji je nastanak i nestanak usko povezan uz logiku kapitalizma i klasne interese.³³ Ta kritika se zasigurno

31 Usp., Strangleman, „Smokestack Nostalgia“, 25–29.

32 High je autor danas već kulturnih knjiga u kojima se bavi fenomenom američke deindustrijalizacije poput *Industrial Sunset: The Making of North America's Rust Belt, 1969-1984* i *Corporate Wasteland: The Landscape and Memory of Deindustrialization*.

33 Slično kao i High, Paul Clemens je izrazito kritičan prema pokretu „urbanih istraživača“ koji dolaze na mjesta industrijskih ruševina.

Sl. 2.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

Sl. 3.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

ne može primijeniti na Grubićev rad, ne samo zbog toga što kao glavnu temu uzima upravo primjer radničke borbe – štrajk koji je povijesno imao i konkretne političke posljedice, nego i zbog činjenice što je sam Grubić generacijski svjedok procesa društvene tranzicije i deindustrijalizacije.³⁴

Clemens smatra kako istraživačima ruševina nedostaje autentičnosti i poštivanja prema onom što fetišiziraju, te da njihov pristup odražava potpunu nezainteresiranost i neosjetljivost na socijalne i ekonomske aspekte onoga što ruševine predstavljaju. Usp. Strangleman, „Smokestack Nostalgia“, 25–29.

34 U osamdesetima je Grubić, na očevo poticaj, dodatno zarađivao za ljetovanje radeći u raznim tvornicama i poduzećima. To iskustvo po-

Sl. 4.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

Sl. 5.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

Može se reći da svojevrsnu autobiografsku posvetu tvorničkom radu umjetnik daje u animiranom filmu *Kako se kalio čelik?* (2018.) u kojem je, kako bi približio sudbine opljačkanih, napuštenih tvornica snimao na lokaciji čak devet tvornica.³⁵ Motiv razbijenog stakla koji se pojavljuje kako u videu *Andeli garavog lica – točka preokreta* tako i na prije spomenutim fotografijama u ciklusu *Dekonstrukcija tvornice – Razbijena stakla*

vezalo ga je s radnicima i naučilo kako sam kaže da poštuje svaki oblik rada i radnika. Usp. Grbac, „Igor Grubić.“

Sl. 6.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

za *budućnost* također se može iščitati kao Grubićev kritički komentar na aktualni odnos prema industrijskoj baštini. Kako primjećuje likovna kritičarka Jasna Jakšić: „Fotografirajući napuštene tvorničke hale, Grubić u njima razotkriva katedrale i bazilike, zbog osvjetljenja i visine središnjih izduženih prostora, a u ispucanim prozorskim staklima čije boje odražavaju različite stupnjeve neodržavanja, prepoznaje apstraktne vitraje.“³⁶ Izostavljanje prikaza radnika i procesa rada u umjetničkim reprezentacijama ruševina često puta ukazuje na nekritičnost pristupa ovoj temi. U tom smislu važno je istaknuti kako, iako ne uključuju prikaz radnog procesa (u slučaju Kolubare riječ je o još uvijek aktivnim rudnicima), znakovi „života“ prisutni su u motivima poput dima koji izlazi iz ispušnih cijevi ili svjetla u tvornici. (Slika 7 i Slika 8) Također, u Grubićevu videu prikazi industrijskih ruševina ne funkcioniraju samostalno, nego više kao „pauze“ kojima se presijecaju snimke masovnih prosvjeda. Na taj način kontekst njihova iščitavanja ne crpi se iz estetike ruševina kao takvih, nego iz onoga što im prethodi i što slijedi nakon njih. Ruševine tako dodatno „aktivira“ glavnim narativom, dokumentarnim snimkama radničkog štrajka i prosvjednika čime ujedno aktivira i klasnu perspektivu radničkog nasljeđa. Naime, brojni štrajkovi radnika u Jugoslaviji završavali su na istom mjestu, ispred Skupštine u Beogradu, gdje su se donosile sve važnije političke odluke čime je to mjesto postalo opće mjesto političke moći. Prikazom štrajka rudara Kolubare u kontekstu „osvajanja“ beogradskog Parlamenta 2000. godine Grubić na simboličkoj razini vraća u tranziciji izgubljeni politički legitimitet radnika.

Sl. 7.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

Sl. 8.
Andeli garavog lica
(točka preokreta),
video still

Zaključak

U kontekstu (post)socijalističke industrijske baštine, kao one koja je u procesu nastajanja, važno je upozoriti na određene historijski uvjetovane specifičnosti. Prvenstveno se tu misli na radničko samoupravljanje kao jednu specifičnu varijantu socijalizma, koja je svoju legitimnost temeljila upravo na radniku i radništvu. U kontekstu iznalaženja adekvatnih modela reprezentacija svakako je važno osvjetliti „nevidljive“ ili nepravedno zanemarene dijelove radničke povijesti, a koje su ključne za njeno kritičko promišljanje, poput fenomena radničkog štrajka. Radničke borbe (štrajkovi) u tom smislu ukazuju na političku dimenziju (de)industrijalizacije i radničke povijesti u kojoj se radnici ne svode na pasivne primatelje naredbi odozgo, nego upravo suprotno. Usprkos „negativnoj“ percepciji jugoslavenskoga radničkog štrajka, što se manifestira između ostaloga

i u slabom interesu istraživača, po kojoj je samoupravni socijalizma depolitizirao štrajk (Županov), ipak moramo imati na umu kako je njegova povijesna uloga višedimenzionalna. Industrijski štrajkovi su, kako naglašava Musić, odigrali važnu ulogu u pogledu senzibiliziranja šire jugoslavenske javnosti za neka kontroverzna politička pitanja što je otvorilo prostor za druge mobilizacije koje su uslijedile. U tom smislu potrebno je ukazati na njihov potencijal u kontekstu reprezentacije radničke povijesti koja uključuje antagonističku dimenziju i otvara mogućnost za uspostavu (kontra)narativa u kojem radnik zauzima ulogu aktivnoga političkog subjekta. Ukazivanje na kontinuitete i diskontinuitete u širim društvenim i političkim procesima olakšava izbjegavanje klišeiziranih (re)prezentacija radničke prošlosti i samim tim otvara prostor za kritičko promišljanje i aktivizam. Kulturalne forme reprezentacije i umjetničke strategije u tom smislu mogu uvelike doprinijeti procesu „pregovaranja“ baštine i aktivirati odnos prema nasljeđu koji komunicira sa sadašnjim trenutkom i računa na emancipatorski potencijal radničkog nasljeđa za budućnost.

Popis literature

- Bago, Ivana i Antonija Majača. „Neposlušan“. U *Igor Grubić, 366 rituala oslobođanja*, uredile Ivana Bago i Antonija Majača, 7–18. Zagreb: KUD INA (Galerija Miroslav Kraljević); DeLVe (Institut za trajanje, mjesto i varijable), 2008/2009.
- Berger, Stefan i Christian Wicke. „Introduction: Deindustrialization, Heritage and Representation of Identity“. *The Public Historian* 39, br. 4 (studenj 2017): 10–20. <https://doi.org/10.1525/tp.2017.39.4.10>.
- Cowie, Jefferson i Joseph Heatcott, ur. *Beyond the ruins: the Meaning of Deindustrialization*. Itaca: ILR Press, 2003.
- Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989.“ *Politička misao* 52, br. 2 (2015): 7–34.
- Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987–1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019.
- Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. „Zavadene plave kute : radnički štrajkovi i nacionalizam 1990.“ U *Devedesete. Kratki rezovi*, uredili Orlanda Obad i Petar Bagarić, 77–117. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020.
- Gregos, Katerina. „All that is solid melts into smoke.“ U *Igor Grubić: Traces of Disappearing (in Three Acts)*, Catalogue of the Croatian Pavilion at the 58th Venice Biennale, uredili Katerina Gregos i Igor Grubić. London: Sternberg Press; Zagreb: Moderna galerija, 2019.
- Grubić, Igor. „366 razloga.“ U *Igor Grubić. 366 rituala oslobođanja*, uredile Ivana Bago i Antonija Majača. Zagreb: KUD INA (Galerija Miroslav Kraljević); DeLVe (Institut za trajanje, mjesto i varijable), 2008/2009.
- Grubić, Igor. „366 rituala oslobođanja.“ U *Igor Grubić. 366 rituala oslobođanja*, uredile Ivana Bago i Antonija Majača, 43–189. Zagreb: KUD INA, Galerija Miroslav Kraljević; DeLVe (Institut za trajanje, mjesto i varijable), 2008/2009.
- Grunberg Leon. „The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry. By Barry Bluestone and Bennett Harrison.“ *American Political Science Re-*

- view 77, br. 4 (1983): 1026-1027.
- High, Steven i David W. Lewis. *Corporate Wasteland: The Landscape and Memory of Deindustrialization*. Ithaca: Cornell University Press, 2007.
 - High, Steven. *Industrial Sunset: The Making of North America's Rust Belt, 1969–1984*, Toronto: University of Toronto Press, 2003.
 - High, Steven. „Telling Stories: A reflection on Oral History and New Media.“ *Oral history* 38, br. 1 (2010): 101–112.
 - Jovanov, Neca. *Dijagonoza samoupravljanja 1974–1981*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1983.
 - Jovanov, Neca. „Odnos štrajka kao društvenog sukoba i samoupravljanja kao društvenog sistema.“ *Revija za sociologiju* 3, br. 1–2 (1973): 27–56.
 - Jovanov, Neca. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, od 1958. do 1969*. Beograd: Trajna radna zajednica pisaca Zapis, Sekcija udruženja književnika Srbije, 1979.
 - Linkon, Sherry Lee. „Narrating Past and Future: Deindustrialized Landscapes as Resources.“ *International Labor and Working-Class History*, br. 84 (2013): 38–54. Pristupljeno 26. veljače 2024. <http://www.jstor.org/stable/43302726>.
 - Luthar, Breda i Maruša Pušnik. „The Lure of Utopia (introduction).“ U *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, uredile Breda Luthar i Maruša Pušnik, 1–33. Washington: New Academia Publishing, LLC, 2010.
 - Musić, Goran. *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories*. Budimpešta: Central European University Press, 2021.
 - Musić, Goran. „They came as workers and they left as Serbs. The role of Rakovica's blue-collar in Serbian social mobilisation of the late 1980s.“ U *Social inequalities and discontent in Yugoslav socialism*, uredili Rory Archer, Igor Duda i Paul Stubbs, 132–155. New York: Routledge, 2016.
 - Nikočević, Lidija. „Kultura ili baština? Problem nematerijalnosti.“ U *Proizvodnja baštine: kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, uredile Marijana Hamersak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić, 335–338. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2013.
 - Pantić, Rade. „Od kulture u ‚socijalizmu‘ do socijalističke kulture.“ U *Gradove smo vam podigli. O protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*, uredili Vida Knežević, Marko Miletić, 185–200. Beograd: CZKD, 2018.
 - Perić, Davorka. „Neposluh garavog anđela.“ *Zarez*, god. X, br. 235/6 (2008): 24.
 - Petrović, Tanja. „Museums and Workers: Negotiating industrial heritage in the former Yugoslavia.“ *Narodna umjetnost* 50, br. 1 (lipanj 2013): 96–120.
 - Popov, Nebojša. „Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu.“ *Sociologija*, god. XI, br. 4 (1969).
 - Sekulić, Aleksandra i Dejan Vasić. „Uzemljenje.“ *Beton*, god. XIII, br. 200 (2018): 6.
 - Smith, Laurajane i Gary Campbell. „‘Nostalgia for the future’: memory, nostalgia and the politics of class.“ *International Journal of Heritage Studies*, br. 23 (2017): 1–16.
 - Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. New York: Routledge, 2006.
 - Strangleman, Tim, James Rhodes i Sherry Linkon. „Introduction to Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class and Memory.“ *International Labor and Working-Class*, Special Issue: *Crumbling Cultures: Deindustrialization, Class and Memory*, br. 84 (2013): 7–12.
 - Strangleman, Tim. „‘Smokestack Nostalgia’, ‘Ruin Porn’ or Working-Class Obituary: The Role and Meaning of Deindustrial Representation.“ *International Labor and Working-Class History*, br. 84. (2013): 23–37.
 - Wicke, Christian, Stefan Berger i Jana Golombek, ur. *Industrial Heritage*

and Regional Identities. New York: Routledge, 2020.

- Županov, Josip. „Industrijski konflikti i samoupravni sistem.“ *Revija za sociologiju* 1, br. 1. (1971): 5–24.

Internetski izvori

- Elektroprivreda Srbije. „O nama: Osnovni podaci.“ Pristupljeno 5. 1. 2022. <http://www.eps.rs/lat/kolubara/Stranice/O%20nama/Osnovni-podaci.aspx>.
- Grbac, Ana. „Igor Grubić: Uz radnike sam učio pronaći snagu u sebi.“ *Novosti*. Pristupljeno 10. 1. 2024. <https://www.portalnovosti.com/igor-grubic-uz-radnike-sam-ucio-pronaci-snagu-u-sebi>.
- Jakšić, Jasna. „Tragovi nestajanja – u iščekivanju četvrtog čina.“ KCB. Pristupljeno 10. 2. 2024. <https://www.kcb.org.rs/2021/04/tragovi-nestajanja-igor-grubic/>.
- TICCIH. „Dublin Principles. Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes.“ Pristupljeno 5. 12. 2021. <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>
- „The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagiljska povelja o očuvanju industrijske baštine.“ Hrčak. Pristupljeno, 1. 12. 2021. <https://hrcak.srce.hr/82541>.
- Maričić, Slobodan. „5. oktobar, 20 godina kasnije: dani kad je Srbija stala.“ Objavljeno na portalu BBC na srpskom 29. 9. 2020. Pristupljeno 5. 1. 2022. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-54333180>.

Dragana Modrić ravnateljica je muzejske ustanove Gradska galerija Sikirica u Sinju. Diplomirala je filozofiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru. Od 2011. kontinuirano istražuje i obrađuje umjetničku ostavštinu akademskog kipara Stipe Sikirice. Autorica je i koautorica niza izložbi o njemu, među kojima izdvaja *Stipe Sikirica – između privatnog i javnog* (2018.) i *Meštrovic i Sikirica – portreti suvremenica i suvremenika* (2022.). Autorica je i koautorica istraživačko-izložbenih projekata u kojima se kontinuirano bavi fenomenom ženskoga rada, *Žena u Dalmatinskoj zagori* (2013.) i *Industrijska baština i kultura sjećanja na primjeru tekstilne tvornice Dalmatinka Sinj* (2014.–2019.). Autorica je brojnih stručnih i znanstvenih tekstova; članica je HS AICA-e. Trenutačno završava doktorski studij Humanističke znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Dragana Modrić is Head of the Sikirica Gallery in Sinj. She has graduated philosophy and history of art from the Faculty of Arts and Social Sciences, University of Zadar. Since 2011, she has been researching the artistic legacy of the academic sculptor Stipe Sikirica, authoring or co-authoring a series of exhibitions, including *Stipe Sikirica – između privatnog i javnog* (Stipe Sikirica: Between private and public, 2018) and *Meštrovic i Sikirica – portreti suvremenica i suvremenika* (Meštrovic and Sikirica: Portraits of their contemporaries, 2022). Modrić has authored or co-authored several research and exhibition projects focusing on wo-

men's labour, including *Žena u Dalmatinskoj zagori* (Women in Dalmatinska Zagora, 2013) and *Industrijska baština i kultura sjećanja na primjeru tekstilne tvornice Dalmatinka Sinj* (Industrial heritage and culture of memory: The textile factory Dalmatinka Sinj, 2014-2019). She has published a number of professional and scholarly papers and is a member of the HS AICA. She is currently completing her doctoral dissertation in Humanities at the Faculty of Arts and Social Sciences, University of Split.

Workers' Strikes in the Art of Igor Grubić

A critical examination of artworks addressing industrial heritage in the former Yugoslav countries necessitates deeper engagement from researchers to transcend mere artistic analysis. There are various reasons for this claim, but this paper focuses on the political aspect, which is equally evident in heritage and historical contexts. Industrial heritage was officially recognized relatively late in documents and conventions aimed at preserving and protecting global cultural heritage. Additionally, its intangible dimension, such as workers' memories or class struggle, have only recently been acknowledged as integral and equally significant component. The attitude towards socialist industrial heritage is further complicated by its political connotations, laden with the repercussions of a dual transition, both political and economic, that occurred simultaneously with the Croatian Homeland War. Social and political tensions thus continue to surround the representation and interpretation of socialist industrial heritage. This paper focuses on Yugoslav workers' strikes as a social phenomenon that allows for a more nuanced exploration of the workers' history, encompassing its class-related, activist, antagonistic, and political dimensions.

In this context, the artworks of Igor Grubić make an important contribution. By documenting the rebellious workers' "voice" in strikes resulting in tangible political changes (as exemplified in his *Angels with Dirty Faces – Turning Point* (2004-2006), Grubić (re)actualises the political agency of workers lost in the transition period. By portraying the worker and the working class as active political subjects through art, particularly in depictions of workers' strikes, he contributes to the creation and articulation of (alternative) narratives while bringing to light the "invisibility" of socialist heritage within the prevailing national heritage policies.